

LA URBANITZACIÓ CASTILLEJOS I ELS MOSAICS D'OLIVÉ-MILIÁN

ALFONS MARTÍN CORNELLA

Dissenyador gràfic

Resum: Repàs a la història i la construcció de la urbanització Castillejos de Vilassar de Mar que, per les seves característiques, presenta uns trets representatius de l'arquitectura dels anys seixanta del segle XX. A més, s'hi destaquen especialment, els característics mosaics dels edificis. En conjunt, un patrimoni que cal preservar.

Paraules clau: Vilassar de Mar, urbanització Castillejos, Armand Olivé-Milián, mosaic, Carlos Marqués Maristany, Llorenç García-Barbón Fernández de Henestrosa, arquitectura, anys 60, Antonio Castillejos Expósito.

Els antecedents

Durant els daurats anys vint del segle passat Vilassar de Mar esdevé un centre d'estiueig de nivell on les famílies barcelonines es fan construir destacades vil·les.

Quaranta anys més tard la població experimenta un important creixement demogràfic, principalment per l'arribada d'immigrants que treballaran en el sector de la flor.

El 1963, en una acció que avui dia en diríem especulativa, es va dur a terme un ambiciós projecte d'habitatges en uns terrenys agrícoles pertanyents a Pere Cabot i Puig.¹ L'obra va durar sis anys i no va estar exempta d'entrebancs. En aquell moment només hi havia oberta l'avinguda Montevideo i més amunt, els carrers del barri del Barato, així com la carretera de Cabrils.

A dalt, l'edifici Isaac Albéniz es troba acabat (1963 o 1964).
A baix, ja es veu tot el conjunt finalitzat (1975). Fotografies cedides per Finques La Maresma.

Les obres es van realitzar essent alcalde el farmacèutic Manuel Roca Marsal, nascut a Vilassar de Mar el 1908. Amb una llarga carrera política, Roca era un fervent catòlic i militant de la FET i JONS (Falange Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista), membre de la direcció de la “Jefatura local” i cap local del “Movimiento Nacional”.

El 1958 Manuel Roca va ser nomenat alcalde, càrrec que va exercir durant tretze anys fins a la seva defunció l'any 1971.² Sota la seva presidència van prendre especial importància els aspectes urbanístics, com per exemple la urbanització Castillejos. Amb la posterior construcció del gratacel Turina, el conjunt es pot considerar com “el paradigma del ‘desarrollisme’ al poble (ascens al consum de les classes mitjanes, pisos de luxe, piscina, etc.)”³

Fotografia dels anys 70 realitzada per Studio FAJ de París, cedida per Finques La Maresma.

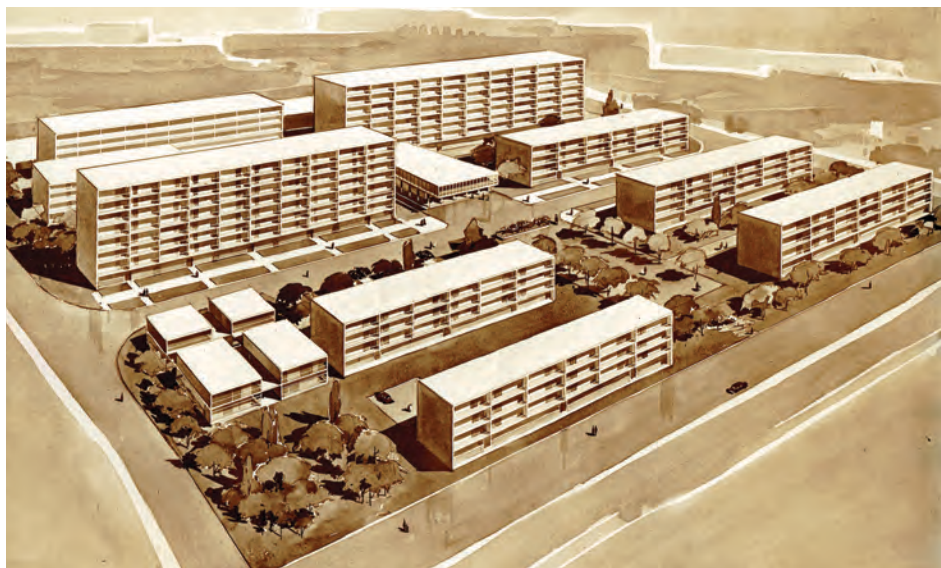

La primera fase

El projecte inicial va recaure en l'arquitecte Llorenç García-Barbón Fernández de Henestrosa. Nascut a Barcelona el 1915, García-Barbón va ser arquitecte municipal d'aquesta ciutat des del 1956 fins al 1972.⁴

Entre les seves obres, podem esmentar a Barcelona el polígon al barri de Montbau,⁵ així com els edificis d'El Corte Inglés a la plaça de Catalunya (1959) i a l'avinguda Diagonal (1973).

També a Barcelona, el 1954 va col·laborar amb Francesc Mitjans en la construcció del Camp Nou, el 1965 amb Josep Soteras en l'edifici Winterthur de la plaça Francesc Macià i el 1970 amb Enric Giralt i Ortet en l'edifici Novíssim de Casa de la Ciutat, aquest darrer no exempt de polèmica per la poca qualitat dels materials i estructures.⁶

Il·lustració del projecte inicial. Cedida per l'Arxiu Municipal Damià de Bas.

Edificis Amadeu Vives i Manuel de Falla. Anys 70. Fotografia cedida per Finques La Maresma.

Piscina comunitària. Anys 70. Fotografia cedida per Finques La Maresma.

Aquest primer projecte de la urbanització Castillejos era bastant diferent del resultat actual, ja que entre altres, no preveia el gratacel 'Joaquín Turina'. El plantejament inicial presentava onze blocs d'entre dues i set plantes com a màxim, amb passatges de vianants i zones enjardinades entre uns i altres. Finalment, van acabar essent nou edificis, però amb altures molt superiors i sense respectar els espais entre construccions.

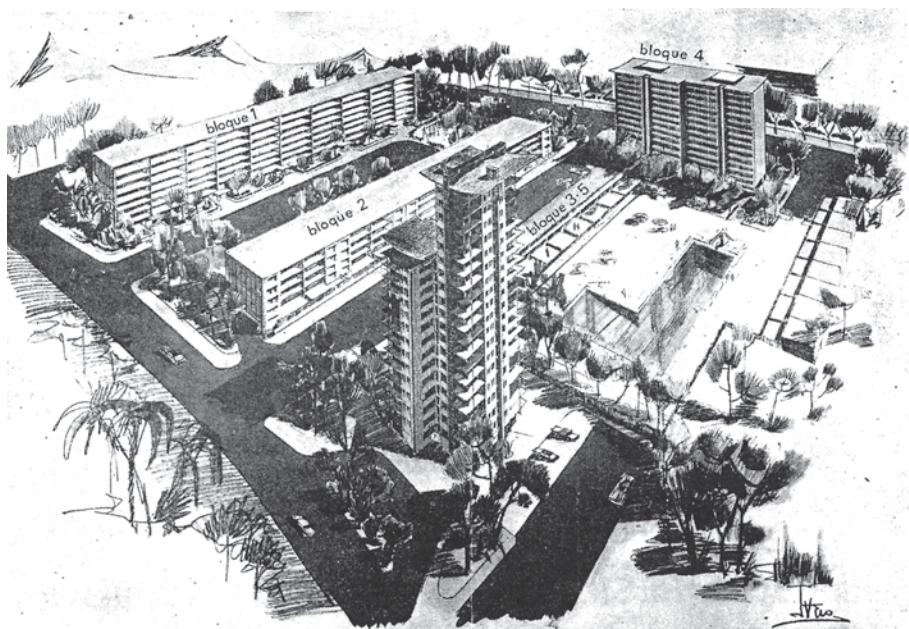
Fotografies en blanc i negre realitzades per Studio FAJ de París. Anys 70. Cedides per Finques La Maresma. Fotografies en color: detalls dels fanals i de la numeració dels portals, fetes per l'autor.

García-Barbón va començar per l'edifici Isaac Albéniz⁷ al carrer de Rosa Sabater. Aquest bloc de planta baixa més cinc pisos, comprèn cinc portals amb un total de vuitanta habitatges.

La segona fase

L'any següent, el 1964, sense conèixer la raó, el projecte va recaure en Carlos Marqués Maristany.^{8 i 9} És probable que, en plena febre urbanística en l'àmbit nacional, els principals arquitectes haguessin estat requerits per part del govern per a projectes més estratègics i les obres fossin continuades per altres de segona fila.

APARTAMENTOS
CASTILLEJOS

Imatge d'una de les versions del projecte. Cedida per Finques La Maresma.

De totes maneres, Maristany havia col·laborat en la construcció dels habitatges del Congrés Eucarístic de Barcelona, entre el 1952 i el 1962, juntament amb Antoni Pineda i Gualba i Josep Maria Soteras i Mauri.¹⁰ D'altra banda, en aquell temps era el director de l'oficina d'urbanisme de l'Ajuntament de Barcelona.

És possible que l'adjudicació hagués estat fruit de les bones relacions socials que tenia Maristany. Només cal recordar que el 1946 s'havia casat amb Maria del Pilar Sagnier de Sentmenat,¹¹ pertanyent a la llarga i important nissaga de marquesos de Múnter i néta de Leopoldo Sagnier, que era germà del conegut arquitecte Enric Sagnier. El 1947 la parella va tenir un fill, a qui van posar de nom Juan Carlos.¹²

Fos com fos, el fet és que Carlos Marqués Maristany va continuar les obres a partir de l'edifici Enric Morera.

Les obres del complex residencial les va realitzar Construcciones Castillejos, empresa dirigida per Antonio Castillejos Expósito, de qui disposem de molt poca informació. Natural de Múrcia, Castillejos podria haver participat en la construcció de l'aeroport de la Seu d'Urgell, així com en la construcció de diversos blocs d'habitatges a Andorra. L'empresa, amb seu social a Vilassar de Mar, es va dissoldre el 1978. Actualment encara hi ha qui coneix el conjunt d'edificis com a 'Urbanització Castillejos'.

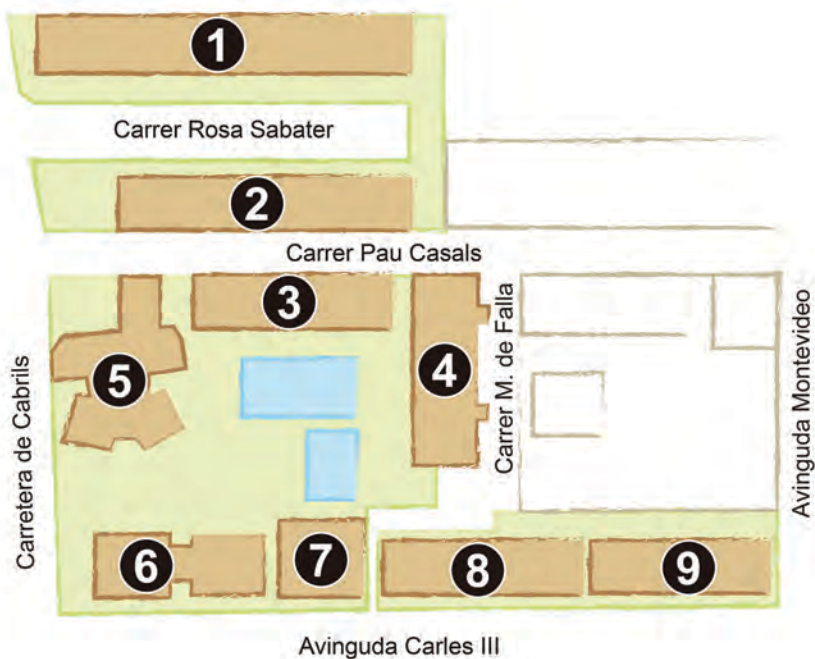
Abans de la construcció dels edificis, el terreny era ocupat per camps de conreu i una indústria propera. Veient la planta edificada, sembla que el promotor no va aconseguir comprar les finques adjacents i per això hi ha algun carrer sense sortida i estrets passadissos de dubtós plantejament.

No obstant això, l'interès de la urbanització radica en el fet que, encara que

el conjunt comprèn diversos blocs de diferents alçades així com habitatges unifamiliars, tot respira un mateix aire harmoniós.

Les següents etapes

Croquis realitzat per l'autor amb la disposició actual dels edificis:

1. Edifici Isaac Albéniz. 1963.	6. Edifici Tomás Bretón. 1968?
2. Edifici Enric Morera. 1964.	7. Discoteca Cal Pere Botero (actual Hotel Vilassar). 1971
3. Edifici Amadeu Vives. 1965.	8. Habitatges unifamiliars Pablo Sarasate. 1969.
4. Edifici Manuel de Falla. 1966.	9. Edifici Pablo Sarasate. 1969.
5. Edifici Joaquín Turina. 1967	

El 1965 es construeix l'edifici Amadeu Vives¹³ al carrer de Pau Casals, que es compon de disset apartaments de dues plantes, sota el nom de

“Polígono Pere Cabot”. Pere Cabot i Puig va tenir un gran protagonisme en molts àmbits, ja que, a més de ser alcalde de Vilassar de Mar, el 1931 va ser president de la FESAL (Federació de Sindicats Agrícoles del Litoral) entre altres càrrecs.¹⁴

L'any següent s'aixeca l'edifici Manuel de Falla¹⁵ al carrer del mateix nom. Amb les seves tretze plantes més el soterrani i el semisoterrani, aquest és el primer edifici que distorsiona àmpliament el plantejament inicial dissenyat per García-Barbón.

El 1967 s'acabava de desfer el primer projecte amb la construcció de l'edifici Joaquín Turina.¹⁶ Les disset plantes més el soterrani, la planta baixa i el terrat l'han convertit en el bloc més alt de Vilassar de Mar.

La darrera construcció de la urbanització Castillejos va tenir lloc el 1969, amb l'edifici Pablo Sarasate.¹⁷ En realitat es tracta de dos mòduls diferenciats. D'una banda, hi ha nou habitatges unifamiliars de planta baixa més pis. De l'altra, s'alça un bloc amb tres portals, set plantes i dues portes per replà.

La cuina del dimoni

Entre l'edifici Pablo Sarasate i els habitatges unifamiliars del costat s'alça una construcció que vol imitar una masia amb un absis neoromànic, una torre, soterrani i dues plantes.

Edificada el 1971, havia estat la discoteca ‘Cal Pere Botero’¹⁸ -el propietari es deia Pere- que donava també cabuda a un restaurant d'alt nivell, que no va quallar.

El projecte d'aquest mas neocatalà es deu a Claudio Carmona Sanz.¹⁹ Aquest arquitecte nascut a Barcelona el 1926, és autor d'algunes obres

interessants molt allunyades d'aquest estil, com el polèmic edifici Autopistes a la plaça Gal·la Placídia de Barcelona.

Logotip del restaurant Cal Pere Botero.
Restauració del disseny: l'autor.

Sembla que la idea del promotor era desbancar el restaurant l'Atlàntida que estava començant a tenir molt d'èxit als baixos de l'edifici Falla. Per a decorar l'interior del local, va fer portar materials d'antigues construccions de l'Aragó. Actualment la masia s'ha reconvertit en un hotel.

Pel que sembla, la font d'inspiració de 'Cal Pere Botero', va ser 'La Posada del Dimoni', un restaurant de cuina empordanesa creat el 1969, amb seu al carrer d'Hercegovina de Barcelona i que tenia una peculiar decoració d'aire infernal.²⁰

Els noms dels blocs i dels carrers

Els carrers i edificis de la urbanització duen noms de músics, com Pau Casals, Isaac Albéniz, Joaquín Turina o Manuel de Falla, entre altres. En realitat, ni les vies ni les construccions van ser batejades amb un nom fins al febrer de 1967, quan Antonio Castillejos demanà autorització per fer-ho.

Pel que es dedueix de la documentació municipal, aquests nous carrers van comportar problemes administratius pel que fa als serveis públics.

La raó dels noms d'aquests carrers i edificis ve donada per l'amistat que -en un principi- unia Castillejos amb l'empresari hostaler Miguel Ferrer Calzada, gran entès en música clàssica espanyola.

En aquell moment Castillejos era client habitual del restaurant Doyen que regentava Miguel Ferrer i li oferí un local a la nova urbanització.²¹ El 1968 Ferrer inaugurava el primer restaurant L'Atlàntida als baixos.²² El nom del local fa esment a la cantata que el 1927 Manuel de Falla va compondre basant-se en els textos de Verdaguer. L'obra musical va quedar inconclusa i la finalitzà el seu deixeble Ernesto Halffter. Va ser estrenada el 1961.²³

Mosaic de la paret lateral de l'edifici Tomás Bretón (esquerra) i de l'edifici Enric Morera (dreta).
Fotografia de l'autor.

Sorgeix la pregunta de per què no es va dedicar un edifici o carrer a Enric Granados. Cal recordar que cap al 1915, Enric Granados estiejava a Vilassar de Mar, al desaparegut mas de Can Cuiàs, on va compondre la coneguda suite 'Goyescas'.²⁴ Però a la vila ja existia un carrer dedicat

al notable pianista, així que sembla lògic que en aquesta urbanització no n'aparegui el nom.

L'única via que no té res a veure amb la música és l'avinguda de Carles III. Sota el llarg regnat de Carles III d'Espanya (1716-1788) es van dur a terme importants reformes socials, polítiques i econòmiques.²⁵ Entre altres, el 1778 va promulgar el Decret del Lliure Comerç amb les colònies americanes, fet que va afavorir l'activitat naviliera.²⁶

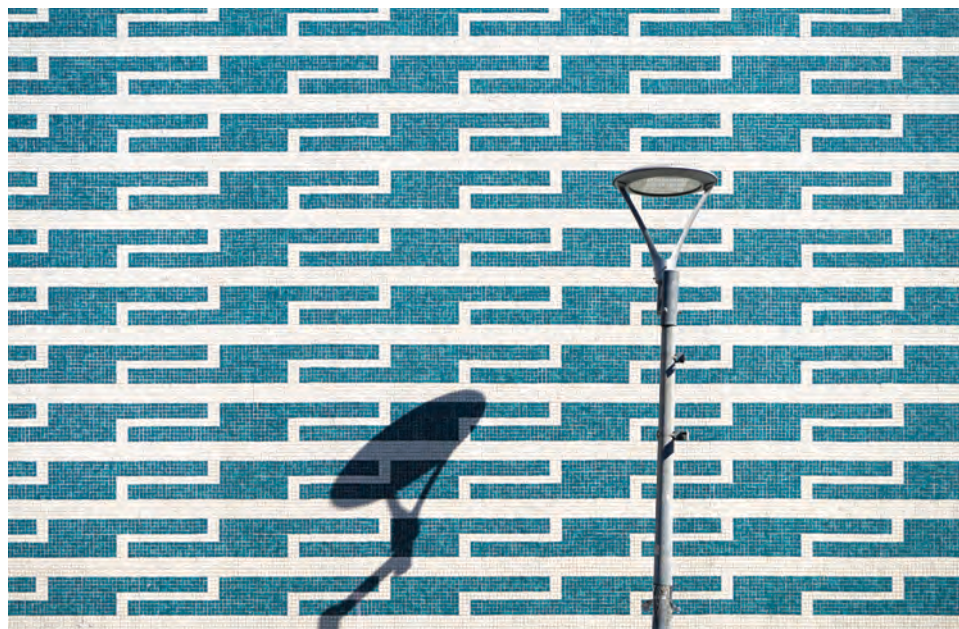
A més, amb la *Real Cédula* emesa el 1787, ordenava la construcció dels cementiris a l'aire lliure i allunyats dels nuclis habitats.²⁷ Tanmateix, també va imposar el castellà com a única llengua escolar.

Però la principal raó per dedicar-li un carrer a aquest monarca és motivada pel fet que el 1784 Carles III va accedir a la petició del veïnat de Mar a segregarse de Sant Genís (Vilassar de Dalt) i constituir el primer ajuntament del nou municipi de Sant Joan de Vilassar (actualment Vilassar de Mar).²⁸

Els mosaics

El complex presenta detalls decoratius prou interessants, com els fanalets de forja, les baranes o les gelosies que, tot i no estar catalogats, bé mereixen una normativa per tal de preservar-ne els que encara hi queden.

Tot i això, uns dels trets identificatius del conjunt són els mosaics geomètrics realitzats amb tesselles d'1 x 1 cm de color blanc i turquesa que recobreixen la majoria de façanes. El bloc Pablo Sarasate, el darrer a ser construït, només presenta un recobriment de mosaic llis de tesselles blaves al mur que dona a l'avinguda de Montevideo.

Mosaic de la paret lateral de l'edifici Manuel de Falla. Fotografia de l'autor.

De manera especial, cal destacar l'immens mosaic del porxo de l'edifici Joaquim Turina.

Després de consultar directament amb la família de l'artista, hem pogut confirmar que, tant aquesta obra com els mosaics que recobreixen els diversos edificis d'aquesta urbanització, es deuen a la mà d'Armand Oliver i Milián, que generalment signa les seves obres com a Olivé-Milián.

En aquest cas es tracta d'una obra de joventut, ja que va ser realitzada abans del 1965, quan estava treballant com a dibuixant per Acma (Cristaleria Barcelonesa, S.A.), empresa que va comercialitzar entre altres, un mosaic vitri de petites tessel·les quadrades sota el nom de Plavit.²⁹

Les tesselles de Plavit estan unides pel revers amb una malla sintètica, formant peces de la mida aproximada d'una rajola.³⁰ García-Barbón ja havia utilitzat aquest mateix material als mosaics del polígon de Montbau, construït pocs anys abans.

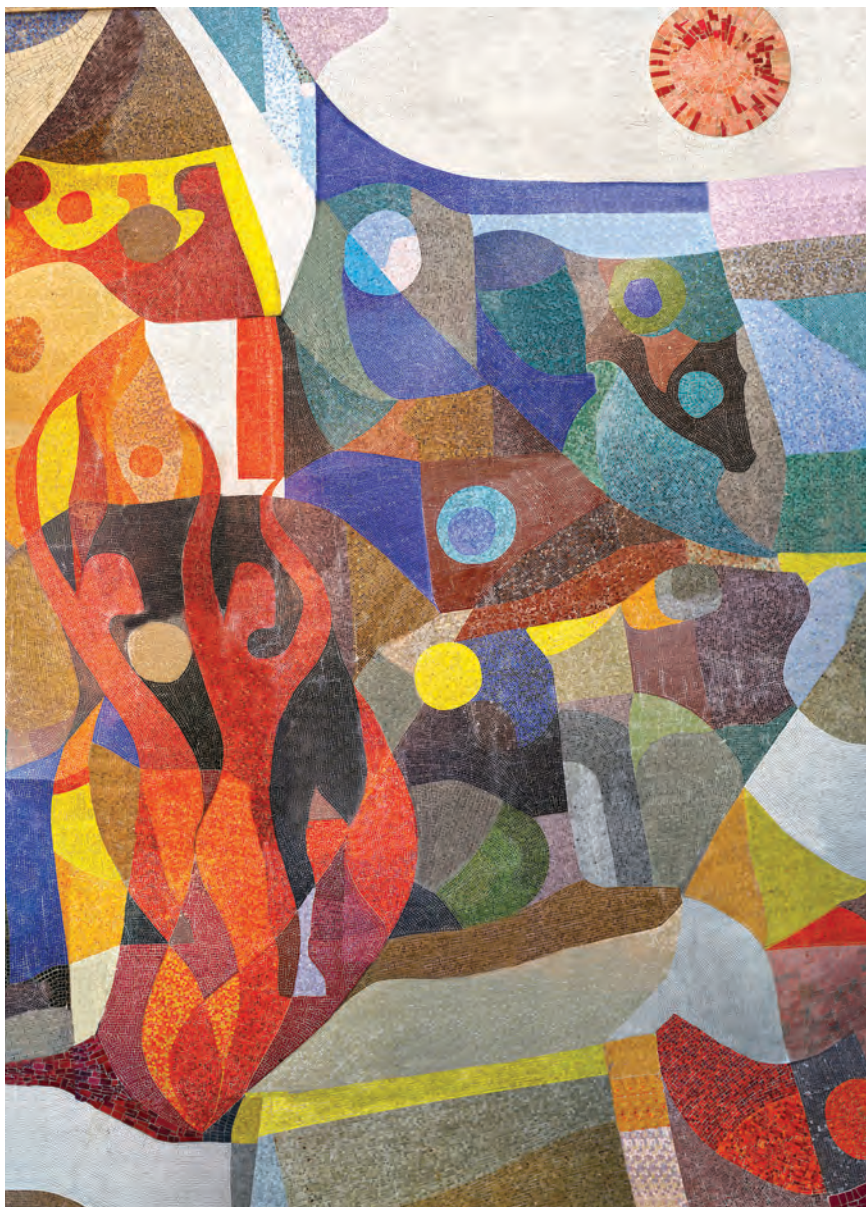
A causa del mal estat en què es trobaven, en una rehabilitació duta a terme el 2009, els mosaics exteriors de l'edifici Turina van ser recoberts amb lames d'alumini que més o menys recorden el disseny original, tot i que sense respectar els colors.³¹

L'edifici Albéniz ha tingut encara menys sort i els mosaics del mur lateral han desaparegut completament.

El porxo de l'edifici Turina

El més característic d'aquest mosaic són les figures que semblen dansar al voltant d'un foc. Pel que ha comentat la filla de l'autor, l'escena està inspirada en el poema simfònic "La procesión del Rocío" que el compositor Turina va escriure el 1912.³²

Segons com, també poden fer pensar en el ballet 'El amor brujo' de Falla, cosa que no és d'estranyar si tenim en compte que ambdós músics eren contemporanis i fins i tot, Turina havia dirigit el 1916 l'obra de Falla "El corregidor y la molinera".³³

Mosaic al sostre del porxo de l'edifici Joaquín Turina. Fotografia de l'autor.

L'artista

Armand Oliver i Milián va néixer al barri d'Hostafrancs de Barcelona el 13 de juny de 1943. El nom Armand li va posar la seva mare en record d'un germà que ella tenia i que va morir essent infant. El cognom Olivé va ser castellanitzat pel d'Oliver quan uns avantpassats s'establiren a Saragossa.

El 1951, gràcies a un oncle que era marista, va entrar a l'escola dels Germans Maristes de Sants on va realitzar estudis de comerç. En acabar, el 1957 va treballar un temps a les oficines d'Alcohols Montplet,³⁴ una empresa familiar al barri del Clot creada el 1889 i dedicada a la distribució de productes desinfectants i cosmètics.

Com que la feina d'oficinista l'avorria, a finals dels anys cinquanta va decidir canviar de sector. En aquell temps el decorador Ramon Carrera Morales³⁵ estava realitzant uns mosaics al nou estadi del F. C. Barcelona i va entrar a treballar amb ell com a aprenent. Aquest va ser un moment clau en la seva carrera, ja que va despertar la seva passió pel mosaic.

Seguidament, amb divuit anys va ser contractat com a dibuixant per Acma. Amb el nom de Cristalería Barcelonesa, S.A, estava ubicada a l'actual avinguda Pau Casals (abans General Goded) i tenia una delegació a Madrid. D'aquesta època daten els mosaics geomètrics de la urbanització Castillejos així com el del porxo de l'edifici Joaquín Turina.

Un cop finalitzat el servei militar, va tornar a Acma, però l'empresa va haver de diversificar-se i l'artista es va establir pel seu compte. Va instal·lar el seu taller provisional a Sant Boi de Llobregat. Seguidament va adquirir una finca a Vilassar de Dalt i en convertí el garatge en el seu taller, on atenia encàrrecs d'Acma i on actualment encara treballa.

A partir d'aquest moment deixa d'utilitzar les tessel·les quadrades com a únic material i introdueix la ceràmica. Generalment adquireix les peces ja cuites, però en cas de necessitar colors més concrets, els encarrega al químic de l'empresa de porcellanes Bidasoa, que tenia el laboratori a Premià de Mar.

Uns dels principals encàrrecs van ser la confecció de mosaics per a piscines. No obstant això, una part important de la seva obra la trobem a vestíbuls, façanes, esglésies, fàbriques i monuments escampats per tota la geografia.

Paral·lelament, a la dècada dels vuitanta va impartir un curs a l'Escola Massana de Barcelona, convidat pel pintor Jordi Vila Rufas, que també era professor en aquest centre. Junts van crear el 1986, uns mosaics per a la porta de la Passió de la basílica de la Sagrada Família.³⁶

Però la pressió era molt gran i el 1999, mentre realitzava a Figueres un immens mural de trenta metres en homenatge a Salvador Dalí, va tenir un infart que quasi li costa la vida.

Un cop recuperat, segueix treballant al seu taller a Vilassar de Dalt. En el moment d'escriure això, es troba refent el malmès mural d'un passatge del barri de La Verneda de Barcelona, destrossat per unes obres i salvat gràcies a la intervenció popular.

Tot i que molts dissenys són de creació pròpia, Olivé-Milián va dissenyar mosaics en col·laboració amb destacats artistes i arquitectes. En primer lloc, cal destacar l'estreta relació que va mantenir amb el pintor, cartellista i també mosaïcista Pau Macià i Pons,³⁷ a qui considera com "un segon pare", segons paraules de l'artista. Molts mosaics signats per Pau Macià van ser realitzats en tàndem amb Armand Olivé-Milián.

Amb Antoni Gómez i Solagran, dibuixant i professor de vitrall a l'escola Massana de Barcelona, va executar obres com el mosaic de les oficines de la Caixa d'Estalvis a Vilafranca del Penedès. D'altra banda, va mantenir una bona amistat amb Francesc Sabanès, professor de vitrall a l'escola Llotja de Barcelona.

També va col·laborar amb el gravador, muralista i vitraller Francesc Fornells-Pla (Barcelona 1921-1999),³⁸ així com amb els pintors Joan Torras i Viver (Sant Feliu de Llobregat 1929),³⁹ Ramon Pujolboira (Barcelona 1949-2019)⁴⁰ i Lluís Roura Juanola (Sant Miquel de Campmajor 1943).⁴¹

Segons explica el mateix autor, un cop fet l'esborrany, el reproduïx a mida real i el calca a l'inrevés. Seguidament comença la tasca de tallar i enganxar al paper les peces del mosaic amb cola de conill. A continuació, divideix i talla el mosaic en peces grosses per manipular-lo amb comoditat i el col·loca al lloc definitiu amb ciment cola.

Degut a la gran demanda que tenien els seus mosaics, molts d'ells apareixen sense signatura, fet que actualment en dificulta la identificació.

Els plafons ceràmics

Probablement, en un principi, al costat de cada edifici hi havia un plafó ceràmic amb el nom del músic a qui estava dedicat i el títol d'una obra seva, així com els primers compassos de la partitura. Actualment només tenim constància de dos d'aquests plafons: el de l'edifici Joaquín Turina, amb les "Danzas Fantásticas" i el d'Enric Morera amb la sardana "La Santa Espina".

Aquests rètols estan signats amb el nom de "Ceràmicas Pahissa". Fundada el 1934 per Josep Pahissa Dalmases, fins fa poc temps la botiga es trobava a la baixada de la Llibreteria de Barcelona.⁴²

Conegut com Pepet Pahissa, tot i no tenir obrador propi, de vegades encarregava treballs a altres ceramistes, com el seu nebot Salvador Sunet Pahissa i el seu cunyat Salvador Sunet Urgellès,⁴³ autor de la font de la Travessera de Gràcia de Barcelona.

Els dos plafons ceràmics que perduren. Fotografies de l'autor.

Agraïments

Agraeixo a Josep Guarda de Finques la Maresma que m'hagi permès veure la seva col·lecció d'imatges de la urbanització Castillejos, el qual a més, m'ha donat tota mena d'explicacions d'aquella època en què el seu pare s'ocupava de la gestió d'aquests habitatges.

Així mateix, dono les gràcies a Armand Olivé i a Gemma Oliver, filla de l'artista, que amb tanta paciència han contestat les meves preguntes i que m'han permès redactar les seves notes biogràfiques.

La urbanització Castillejos a finals dels anys seixanta o principis dels setanta del segle XX.
Fotografia cedida per Finques La Maresma.

BIBLIOGRAFIA

- (1) AMVdM. Expedients d'obres: 1963 abril.
- (2) Bas Macià, Damià. *Carrers i gent de Vilassar de Mar: Qui és qui a la nomenclatura urbana*. Vilassar de Mar: L'autor, 1997, p. 148.
- (3) Casanovas, Jordi; Sierra, Teresa. *L'Ajuntament de Vilassar de Mar durant el franquisme. Alcaldes i regidors (part II. 1952-1980)*. Singladures núm 44, 2017, p. 60.
- (4) «Llorenç García-Barbón Fernández de Henestrosa». wikiwand.com. Recuperat de: https://www.wikiwand.com/ca/Llorenç_Garc%C3%ADa-Barb%C3%B3n_Fern%C3%A1ndez_de_Henestrosa
- (5) Bohigas, Oriol «*El polígono de Montbau*». Cuadernos de Arquitectura, núm. 61, 1965, p. 22-33.
- (6) Esquinas, Felicia. «*El "novíssim" perd alçada*». La Municipal, núm. 62. Recuperat de: http://www.bcn.cat/publicacions/la_municipal/62/reportatge.htm
- (7) AMVdM. Expedients d'obres: 1963 juliol.
- (8) Conde, Fabián. «*iAdiós señor 1946!*» La Vanguardia, 8 gener 1947, p. 3
- (9) AMVdM. Expedients d'obres: 1964 octubre.
- (10) Tesis: Cambril Soriano, Bibiana «*Las viviendas del Congreso Eucarístico*». UPC, 2010, p. 64.
- (11) La Vanguardia 5 novembre 1946, p. 7.
- (12) La Vanguardia 24 setembre 1947, p. 10.
- (13) AMVdM. Expedients d'obres: 1965 desembre.

- (14) Pomés i Vives, Jordi «*Les "Mataro's potatoes" i el cooperativisme agrari al Maresme (1903-1939)*». Caixa d'Estalvis Laietana, 1991, p. 85.
- (15) AMVdM. Expedients d'obres: 1966 febrer.
- (16) AMVdM. Expedients d'obres: 1967 abril.
- (17) AMVdM. Expedients d'obres: 1969 abril.
- (18) AMVdM. Expedients d'obres: 1971.
- (19) AMVdM. Expedients d'obres: 1971.
- (20) Barcelonauta, Miquel. «*La Posada del Dimoni. Herzegovina 3. (1969-1987)*». Barcelofília. 2012. Recuperat de: <http://barcelofilia.blogspot.com/2012/05/la-posada-del-dimoni-herzegovina-3-1969.html>
- (21) Martín i Mallofré, Agustín «*L'esperit emprenedor de Miguel Ferrer Calzada*». La Sénia del Relotge, núm. 2, 2015 març, p. 25
- (22) ATL_Admin. «*Miguel Ferrer Calzada: on tot començà*». Atlàntida. Recuperat de: <https://vilassar.atlantidarestaurant.com/miguel-ferrer-calzada-on-tot-comenca/>
- (23) «*Estreno póstumo de 'L'Atlàntida' de Falla*». La Vanguardia. 24 novembre 2016. Recuperat de: <https://www.lavanguardia.com/hemeroteca/20161124/412066463955/manuel-de-falla-atlantida-verdaguer-liceu.html>
- (24) Arxiu del Museu de la Música de Barcelona «*Unitat documental simple 05.2205 - Retrat d'Enric Granados instrumentant Goyescas a la seva casa de Vilassar de Mar*». Recuperat de: <https://arxiu.museumusica.bcn.cat/retrat-denric-granados-instrumentant-goyescas-a-la-seva-casa-de-vilassar-de-mar>
- (25) «*Carles III d'Espanya*». wikiwand.com. Recuperat de: https://www.wikiwand.com/ca/Carles_III_d%27Espanya

- (26) JMGA. «*Llibertat de comerç*». Gran Enciclopèdia Catalana. 1987. Recuperat de: <https://www.enciclopedia.cat/ec-gec-0037748.xml>
- (27) «*Real Cedula de S.M. y señores del Consejo...* ». Imprenta de Don Pedro Marín. 1787. Recuperat de: https://repositorio.bde.es/bitstream/123456789/4004/1/fev-sv-g-00092_8.pdf
- (28) Serrano Méndez, Alexis. «*Vilassar de Mar 1784 un abans i un després*». Centre d'Estudis Vilassarencs. 2011. Recuperat de: <https://cevilassarencs.cat/vilassar-de-mar-1784-un-abans-i-un-despres/>
- (29) Anunci Plavit. Revista Arquitectura. 1960, núm. 20, p. 113
- (30) «*Carrer de Roig i Sole, 14 / Carrer de Clarà Ayats, 11*». El mosaic del meu barri (en línia). Servei d'Arqueologia de Barcelona. 2021 maig. Recuperat de: <https://ajuntament.barcelona.cat/arqueologiabarcelona/mosaics/mosaic/carrer-de-roig-i-sole-14-carrer-de-clara-ayats-11/>
- (31) Pérez Sanz, Enric i Ballarín i Bargalló, Joaquim. «*Rehabilitació integral de façana d'edifici d'habitatges*». Mostra d'Arquitectura Catalana. 2009. Recuperat de: https://www.arquitectes.cat/iframes/mostra_new/visor.php/obra/299?&lang=
- (32) «*La procesión del Rocío*». wikiwand.com. Recuperat de: https://www.wikiwand.com/ca/La_procesi%C3%B3n_del_Roc%C3%ADo
- (33) «*Manuel de Falla y Matheu*». wikiwand.com. Recuperat de: https://www.wikiwand.com/ca/Manuel_de_Falla_y_Matheu
- (34) «*Quiénes somos*». Montplet Laboratorios. Recuperat de: <https://montplet.es/quienes-somos/>
- (35) «*La decoración actual vista por Ramón Carrera Morales*». Revista Liceo, núm. 176. 1958 octubre, p. 14 https://ddd.uab.cat/pub/liceo/liceo_a1960m10y17n176@mnac.pdf

- (36) «*Entrevista a Armand Olivé Milian*». El mosaic del meu barri (en línia). Servei d'Arqueologia de Barcelona. 2019 maig. Recuperat de: <https://ajuntament.barcelona.cat/arqueologiabarcelona/mosaics/entrevistes-a-artistes/entrevista-a-armand-olive-milian/>
- (37) Barjau, Santi «*Pau Macià*». Blog: Els “meus” cartellistes. 2014 juliol. Recuperat de: <http://cartellistes.blogspot.com/2014/07/pau-macia-per-santi-barjau.html>
- (38) «*Francesc Fornells-Pla*». wikiwand.com. Recuperat de: https://www.wikiwand.com/ca/Francesc_Fornells-Pla
- (39) Mullor, Mireia «*Mai he seguit el camí d'altres pintors, només el meu propi*». Diari digital: Fet a Santfeliu. 16 març 2016. Recuperat de: <https://www.fetasantfeliu.cat/entrevista/80941/mai-he-seguir-el-cami-daltres-pintors-nomes-el-meu-propi>
- (40) «*Ramon Pujolboira*». wikiwand.com. Recuperat de: https://www.wikiwand.com/ca/Ramon_Pujolboira
- (41) Roura Juanola, Lluís «*Historial biogràfic*». Blog: Lluís Roura. Recuperat de: https://www.luisroura.com/quisoc01.php?seccoid=1&idioma_id=1#
- (42) Romero i Vida, Alfons «*Plafons de rajoles figuratives a cases de Valldoreix*», Blog: valldoreixespaisnaturals.cat, p. 11. Recuperat de: <https://valldoreixespaisnaturals.cat/wp-content/uploads/FITXERS-TEXT/Cap%C3%ADtol-1.-PLAFONS-DE-RAJOLES-FIGURATIVES-A-CASES-DE-VALLDOREIX.pdf>
- (43) Sunet, Jaume. Blog: jaumesunet.blogspot.com. Recuperat de: <http://jaumesunet.blogspot.com/search?q=Josep+Pahissa>